

SAYDAKBARXON VALIYEV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Turkshunoslik oliy maktabi tayanch doktoranti

“NAHJU-L-FARODIS”NING ISTANBULDA SAQLANAYOTGAN BIR QO‘LYOZMASI TAVSIFI

Annotatsiya: Ushbu maqola Mahmud ibn Ali Al-Kardariyning “Nahju-l-farodis” asarining Istanbul shahridagi Yangi jome kutubxonasida saqlanayotgan 879-raqamli qo‘lyozmasining tavsifi haqida. Maqolada bu qo‘lyozmaning tarixi, qachon yozilgani, kotibi, kimlar birinchi o‘rgangani, qo‘lyozmaning matni, xati, o‘lchami va boshqa tavsiflari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Kardariy, Nahju-l-farodis, Istanbul, Yangi jome, qo‘lyozma.

Abstract: This article is about the description of manuscript number 879 of Mahmud ibn Ali al-Kardari’s work «Nahju-l-faradis,» which is kept in the Yeni Cami Library in Istanbul. The article studies the history of this manuscript, when it was written, its scribe, who first studied it, the text of the manuscript, its script, size, and other descriptions.

Keywords: Kardari, Nahju-l-faradis, Istanbul, Yeni Cami, manuscript.

“Nahju-l-farodis” asarining birorta qo‘lyozma yoki toshbosma nusxalari bizning yurtimizdagi kutubxonalarda mavjud emas. Dunyo miqyosida ham sanoqli nusxalari bor. Biz “Nahju-l-farodis”ning bir nusxasini Yangi jome kutubxonasining Telegram ijtimoiy tarmog‘idagi sahifasidan original nusxadan olingan fotonusxasini topdik¹.

Nusxa qattiq muqovali, ta’mirlangan, sahifalarning ba’zi joylariga Xitoy qog‘ozidan yopishtirilgan. Bu nusxa asar qo‘lyozmalari orasida qadimiylaridandir. Biz o‘z tadqiqotimizda ana shu qo‘lyozmani tayanch nusxa sifatida oldik.

Kitobning muqovasi qattiq. Muqovaning ichki tarafida kitob haqida turk tilida qisqacha quyidagi ma’lumot yozilgan:

Yeni Cami 879 numerali

Kitap tıpkı basılmışı

Basma bağışlar 3897 numeradadır

Yeni Camiden bu 879 numara okuyucu tarafınan istenirse verilmeyecek.

Bu jummalardan asarning Yangi Jome kutubxonasidagi 879-raqamdagi qo‘lyozmasi ekanligi anglashiladi.

Kitobning 1a sahifasidan oldin bir bo‘sh varoq bor. Varoqning 1a sahifasining yuqorisida *Yani Jamî* 879 yozuvi bor. Varoqning 1b sahifasida esa:

Kitābu Nahju-l-Farādis

Maḥmud ibni ‘Ali Kardali

Kitabu faḍā‘ili mu‘jizāti-n-nabi ‘alayhi-s-salām

Va tafsiru āyātīn mutafarriqatin mina-l-qur‘āni-l-‘aẓimi liš-šayxi-l-imāmi-l-‘ālimi Abi Muḥammadin ibn Mas‘udīn al-Bağavi

Bi rasmi-l-xizānati-l-maqarri-l-aşrafi-l-‘āli sayyidi Muḥammadin valadu-l-maqāmi-ş-şari-fi-l-maliki-żāhiri Abu Sa‘idin čaqmaq naşarahullahu

¹ <https://t.me/YeniCamiLibrary/887>

Bu jumlar noma'lum kishi tomonidan 1a sahifadagi yozuvlar bevosita ko'chirilgan. Kitobning 1a sahifaning eng yuqorisidagi jumla bo'lib, u:

كِتَابُ فَضَائِلِ مُعْجَزَاتِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

“Kitabu faḍā’ili mu’jizāti-n-nabi ṣallallahu ‘alayhi va sallam” [NFİ.1a] [1-ilova] [Nabiy sollallohu a’layhi vasallam mo’jizalarining fazilati kitobi] shaklida yozilgan. Uning ostida esa qora qalam bilan arabcha 879 raqami yozilgan.

“Nahju-l-farodis”ning ushbu nusxasi haqida eng avval Ahmad Zakiy Validiy To’g’on “Turkiyat majmuasi” to’plamining 1928-yil 2-sonida e’lon qilingan “Xorazmda yozilmish eski turkcha asarlar” nomli katta ilmiy maqolasida xabar bergan. Jumladan:

“Nahju-l-farodis” – mafqud zon o’lunan bu asarning nusxasi “Yangi jome” kutubxonasida 879 no’meruda mavjud o’lub, “Fazoilu-l-mo’jizot” ismi ila qayd o’lmishdir”², deyiladi.

Bu jumladagi “Fazoilu-l-mo’jizot” ismi ila qayd o’lmishdir, deyilishi asarning birinchi sahifasidagi yozuvlarning avvalgi qatoridagi yozuvdir. Lekin Ahmad Zaki Validiy jumlanı to’liq keltirmagan. “Nahju-l-farodis” asari ustida yirik tadqiqot qilgan Yanos Ekmann [Janos Eckmann] esa qisman to’liqroq holda “Kitābü faḍā’ili mu’cizāti-n-Nebi”³ tarzida keltiradi.

Undan pastroqdagi, o’rtada naqshli gul ichidagi doiraning ichida esa:

تَفْسِيرُ آيَاتِ مُتَفَرِّقَةٍ مِنَ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ لِلشَّيْخِ الْإِمَامِ الْعَالِمِ أَبِي مُحَمَّدٍ بِنِ مَسْعُودٍ الْبَغَوِيِّ

“Tafsiru āyātin mutafarriqatin mina-l-qur’āni-l-’azīmi liš-šayxi-l-imāmi-l-’ālimi Abi [Muḥammadin ibn] Mas’udin al-Bağavi” [NFİ.1a] [1-ilova], [Shayx Imom Olim Abu [Muhammad ibn] Mas’ud Bag’aviyning Qur’oni azimdan har xil oyatlarning tafsiri], deb yozilgan.

Bu jumla haqida Ahmad Zaki Validi: “G’olibo turkcha be va yoshroq turchasini bilmayan birisi bu kitobni bir tafsir kitobi zonn idrok yoldizla “Tafsiri oyati mutafarriqo minal Qur’onil a’zim ...” deya yozmishdir. Chunki “Nahju-l-farodis”ning aksar fasllarining boshinda “Imom Bag’aviy”ning “Masobih”ina isnod vordir”⁴, degan fikrni yozadi.

So’nggi eng pastdagi uchinchi qatorda esa:

بِرِسْمِ الْخَزَانَةِ الْمَقَرَّةِ الْأَشْرَفِ الْعَالِ سَيِّدِي مُحَمَّدٍ وَلَدِ الْمَقَامِ الشَّرِيفِ الْمَلِكِ الظَّاهِرِ أَبُو سَعِيدٍ جَفْمَقُ نَصَرَهُ اللَّهُ

“Bi rasmi-l-xizānati-l-maqarri-l-ašrafi-l-’āli sayyidi Muḥammadin valadu-l-maqāmi-š-šarifi-l-maliki-žāhiri Abu Sa’idin čaqmaq našarahullahu” [NFİ.1a] [1-ilova] [Alloh nusrat bergur sharaffi maqom va zohir podshoh Abu Sa’id Chaqmoqning o’g’li oliy sharaffi maqom ekasi sayyidim Muhammadning xazinasining muhri bilan], deb yozilgan jumla bor.

Bu jumla haqida Ahmad Zaki Validiy “Xorazmda yozilan bu kitob so’ngra Misrga kelmishdir. Birinchi sahifadagi [“Bi rasmi-l-xizānati-l-maqarri-l-ašrafi-l-’āli sayyidi Muḥammadin valadu-l-maqāmi-š-šarifi-l-maliki-žāhiri Abu Sa’idin čaqmaq našarahullahu”] iborasi kitobning Misrda Amir Chaqmoqning [1438-1445] o’g’li Muhammadbekning kutubxonasida bo’lundug’ini ko’rsatur”⁵, deydi.

Jakos Ekmann ham shu fikrni ma’qullab, Misrda Abu Said Chaqmoqning o’g’li Muhammadbekning kutubxonasidagi kitob qanday qilib Turkiyaga kelib qolagani ma’lum emas, deydi⁶.

Asarning to’liq nomi kitobning 1b sahifaning 16-qatorida muallif asarning nomi haqida: Bu kitābgā “Nahju-l-farādis” at berdük. Ma’nāsi Uštmaxlarniñ açuq yoli demäk bolur [NFİ.1b,16] deydi.

² Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркият мажмуаси 2. 1928. – Б. 331 (17).

³ Mahmut b. Ali. Nehçü'l-Feradis. Uşmaḥlarning açuq yoli. Cennetlarin açik yolu). Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştirilmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos ECKMANN. Yayıl原因lar: Semıth TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR. Dizin-Sözlük: Aysu ATA. Ankara, 2014. – S. III

⁴ Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркият мажмуаси 2. 1928. – Б. 333 (19).

⁵ Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркият мажмуаси 2 -1928. – Б. 333 (19).

⁶ Mahmut b. Ali. Nehçü'l-Feradis. Uşmaḥlarning açuq yoli. Cennetlarin açik yolu). Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştirilmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos ECKMANN. Yayıl原因lar: Semıth TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR. Dizin-Sözlük: Aysu ATA. Ankara, 2014. – S. IV

Yangi jome kutubxonasi fihristi [katalogi]da 879 raqamli kitobning nomini “Fazoilu-l-mo’jizot”, muallifini esa Muhammad ibn Xusrav al-Xorazmiy deb berilgan⁷.

Asar matni nasx xatida harakatli yozilgan. Asar to’liq holda saqlangan. Asar matni boshdan oxirigicha 17 qatordan yozilgan. Matnda bo’g’in ko’chirilishlar mavjud. Bob, fasl nomlari va payg’ambarlar hamda taniqli kishilarning ismlari va oyatlar avvalida yozilgan *qavluhu ta’ala* jumlasini qizilda yozilgan. Ko’p o’rinlarda xato yoki qayta yozilgan so’z va jumlar ustidan chizilgan. Ba’zi tushib qolgan so’z va jumlar hoshiyada berilgan va matnda o’rni ko’rsatib ketilgan. Bundan tashqari hoshiyada matnga tegishli bo’lmagan turkiy va arab tilida yozilgan izohlar bor. Ayrim o’rinlarda poyg’irlar ham mavjud. Asarning yarmidan keyin oyatlar odatdan boshqa xatda yozilgan. Bu holat asarda boshqa xattotning ham xizmati bor degan xulosani beradi.

Asarning asl qo’lyozmasi qo’limizda bo’lmagani uchun, u haqida tadqiqot olib borganlarning xulosasiga tayanamiz. Kitobning muqovasi, o’lchami, qog’oz sifatini fotonusxada ko’rishning imkonini yo’q.

“Nahju-l-faradis” asarining “Yangi jome” nusxasining o’lcham₁ va varoqlarinir₁₃ adadi haqida Ahmad Zaki Validiy: “Yangi jome nusxasining tili [bo’yi] 25 $\frac{1}{2}$, ’arzi [eni] 23 $\frac{1}{2}$ santim. Har sahifada 19 santim tulinda 17 satr o’lmoq uzra jam’an 222 varaq ya’ni 444 sahifalik buyuk bir asardir”⁸, deya xabar bersa, asar haqida yirik tadqiqot qilgan Janos Ekmann esa: “Yeni Cami nushasi 34x25 [yuzli kism 25x19] cm olchisunde, her birinde 17 satir olmak uzere, 222 yaprak 444 sehifeden ibarettir”⁹, deydi.

Bu ikki ikki ma’lumotda asar sahifalarining o’lchamida har xillik bor. Ahmad Zaki Validiy sahifaning o’lchamini 25,5x23,5 desa, Janos Ekman 34x25, yoki Ahmad Zaki validiy matnli qismi-ning bo’yini 19 sm desa, Janos Ekmann 25 sm o’lchamdiligini aytadi. Ikki tadqiqotda ham qator va sahifalarning adadi bir xil. Bizning fikrimizcha, bunda turli xil o’lchamlarning paydo bo’lishiga sabab, ikki tadqiqotchidan bittasi qo’lyozma nusxaning aslidan foydalangan, boshqasi esa faksimil nusxasidan foydalangan bo’lishi mumkin.

Matn yuqorida aytilganidek, har bir sahifada 17 qatordan iborat, nasx xatida yozilgan. Bob va fasllar nomi, payg’ambar, sahobalar va ulamo va mashoyix ismlari hamda deyarli har bir oyatdan oldin keladigan “Qovluhu ta’ala” jumlasini qizil rangda yozilgan. Matn harakatlari qo’yilgan. Lekin harakatlar matn yozilgandan keyin bir qancha vaqt o’tib yoki boshqa kishi tomonidan qo’yilgan bo’lishi mumkin. Ali Fahmi Karamanlio’g’li bunday fikrga sabab bo’lgan bir necha omillarni keltiradi:

- a] Asarning ilk o’n sahifasi bilan keyingi sahifalarning harakatlari bir-biridan farqlidir.
- b] Ba’zi kalimalarga ikki xil harakat qo’yilgan.
- v] Matn qalin yozilgan holda, harakat ingichka yozilgan. Ya’ni ikkisi bir qalamda yozilmagan.
- g] Harakatda xatoliklar bor¹⁰.

Bunda xulosaga kelishga sabab, birinchidan, harakatlar xato qo’yilgan. Ikkinchidan, matn bilan harakatlarning siyohi va qalami boshqa-boshqa. Uchinchidan, qizilda berilgan so’zlarning harakatlari ham qorada yozilgan.

Asar matni bir tekis nasx xatida bitilgan. Lekin asar so’ngiga borib Qur’on oyatlarining xat ko’rinishi sayqallangan, ya’ni asosiy matndan farqli ravishda alohida husnixat bilan yozilgan. Matn mullif huzurida ko’chirilgan yoki muallif matnni tahrir qilgan. Chunki juda ko’p o’rinlarda xato yozilgan so’z yoki jumla ustiga chiziq tortish bilan o’chirilgan va o’sha so’zdan keyin be-

⁷ Фихристи мактабати Яни жоми. 46-бет.

⁸ Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркийт мажмуаси 2 -1928. – Б. 332 (18).

⁹ Mahmut b. Ali. Nehcü’l-Feradis. Uşmağların açuq yolu. Cennetlerin açık yolu). Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştirilmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos Eckmann. Yayıl原因lar: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar. Dizin-Sözlük: Aysu Ata. Ankara, 2014. – S. III

¹⁰ Ali Fehmi Karamanlioğlu. Nehcü’l-feradisın dil hususiyetleri I. 2 s.

vosita yoki hoshiyada to'g'ri so'z va jumla yozilgan. Ba'zan tushunarsiz va arabcha so'zlar ham hoshiyada izohlangan.

Hoshiyalardagi hamma yozuvlarni ham xattot yoki muallif yozmagan. Keyingi davrlarda o'quvchilar tomonidan yozilgan hoshiyalar ham bor.

Matn poygirsiz yozilgan, lekin ba'zi o'rinlarda poygir qo'yilgan o'rinlar ham bor. Juda ko'p o'rinlarda bo'g'in ko'chirishlar bor. Umumiy holatda matn yaxshi saqlangan.

Janos Ekmanning ta'kidlashicha, ungacha asarning 11b[22] betdan 21a[41] betgacha bo'lgan sahifalar chalkashib ketgan. 11b[22] betdan keyin 15a-20b [29-40] sahifalar, undan keyin 14a-14b[27-28], 12a-12b[23-24] va 13a-13b[25-26] sahifalar joylashtirilgan. Yana kimdir tomonidan 11b[22], 18b[36] [qo'lyozmada 14b[28] va 20b[40] [qo'lyozmada 13b[26] sahifalarga ustiga nuqsonlik belgisini qo'yilgan. Lekin asarda kamchilik va nuqsonlar yo'q¹¹. Shu sabab kitob ta'mirdan keyin muqovalangan va sahifa raqamlari ham aralashib ketgan, masalan, 12 varoq 19, 13 varaq 20, 14 varaq 18, 15-20-varaqlar 12-17 raqamlanib qolgan. Hozirgi vaqtda bu chalkashliklar tuzatilgan¹².

3 [2a], 216 [113b] sahifaning yuqori qismida va 444 [222b] sahifaning pastki qismida yumaloq oval shaklida yozilgan muhr bor. Bu muhr 1149-hijriy, 1703-milodiy yilda vafot etgan Usmoniylar sultoni III Sulton Ahmadga tegishli bo'lib, muhr 115-hijriy yilda yasalgan. Muhrning o'lchami 36x38 mm. Muhrda quyidagicha arab alifbosidagi turkiy matn yozilgan:

وقف سلطان أحمد خان بن غازي سلطان محمد خان أحمد شاه بن محمد خان المظفر دائما ٥١١١

O'qilishi: "Vaḡf-i Sultān Aḡmad Xān bin ḡāzī Sultān Muḡammad Xān Aḡmad šāḡ bin Muḡammad Xān al-Muzaffār Dā'imā 1115"¹³. [2-ilova]

Ma'nosi: "Doimo muzaffar-g'olib Sulton Ahmadxon ibn G'oziy Sulton Muhammadxon Ahmad Shoh ibn Muhammadxonning vaḡfī. 1115-yil".

Asarning oxirida kotib kitobning qachon ko'chirilganini bayon qiladi:

"Bū kitāb tamām boldi tārix yeti yüz āltmīš birdā šahrullāhi-l-mubārak jumādi-l-ulā āyiniḡ āltinč künündä erdi-kim, kitābnī qoşlıḡ vaxtindā tamām boldi. Taḡi bū kitābnīḡ muşannīfi madkür yakşanba kün dāru-l-fanādīn dāru-l-baḡāḡa riḡlat qildi". [NFİ.222a,15-17].

Undan keyingi, oxirgi kolofon sahifada kotib o'zini tanishtiradi:

"Al-kātibu-l-'āsī-l-ḡāfi-r-rājī ilā raḡmati rabbihi-l-laṡifu 'alā yadi 'abdi-ḡa'ifi-n-naxifu-l-faqir mulaqqab bismi Muḡammad ibn Muḡammad Xusravu-l-Xārazmī ḡafara Allahu lahu li-man katab va li-man naḡara va li-man qar'a va li-jamī'i-l-müminiyna val-mümināt. Amin Rabba-l-'alamiy". [NFİ. 222b, 13-17].

Bu iqtiboslardan ma'lum bo'lishicha, kitob 761-hijriy yilning Jumadul ula oyining oltinchi kuni, yakshanba kunida Muhammad ibn Muhammad ibn Xusrav al-Xorazmiy tarafidan ko'chirilgan.

Ahmad Zakiy Validiyning yozishicha bu sana milodiy 1360-yilning 25-mart, Chorshanba kuni-ga to'g'ri keladi. Musannifning vafot sanasi esa ush yilning 22-mart, yakshanba kuni bo'lgan¹⁴.

Lekin, bizning hisob kitobimizga ko'ra 761-hijriy yilning jumadul ula oyi 1359-yilning aprel oylariga to'g'ri keldi.

Asar so'ngida ham ikki bo'sh sahifa mavjud.

¹¹ Zeynep Korkmaz Armağanı. Nehçü'l-Feradis Uzerine. Ankara,2004. 313 s.

¹² Mahmut b. Ali. Nehçü'l-Feradis. Uşmaḡlarning açuḡ yoli. Cennetlarin açik yolu). Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştiriłmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos ECKMANN. Yayılāyanlar: Semīth TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR. Dizin-Sözlük: Aysu ATA. Ankara, 2014. – S. III.

¹³ <https://muhur.yek.gov.tr/muhur/yekmu0054>

¹⁴ Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркият мажмуаси 2 -1928. – Б. 333 (19).

Mikrofilm arxiv raqami 4429 bo'lgan asarning tili kutubxona katalogida Chig'atoy turkchasi deb ko'rsatilgan.¹⁵

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nehcul-Feradis. Ushtmahlarinin Achuq Yoli. Cennetlerin Achiq Yolu Doghru Siralan-mish. El Yazma. Ebcad-444s. <https://turuz.com/book/title/Nehcul+Feradis-Ushtmahlarinin+Achuq+Yoli-Cennetlerin+Achiq+Yolu-Doghru+Siralanmish-El+Yazma-Ebcad-444s>.
2. Mahmut b. Ali. 2014. Nehcü'l-feradis. Uşmağlarning açuq yoli. [Cennetlerin açık yolu]. Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştirilmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos Eckmann. Yayıl原因lar: Semuth Tezcan – Hamza Zülfikar. Dizin-Sözlük: Aysu ATA. Ankara.
3. Ahmad Zaki Validiy. Xorazmda yozilmish eski turkcha asarlar. Turkiyat majmuasi 2 -1928. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172807>.
4. Fihristi maktabati Yani jomi. <https://t.me/YeniCamiLibrary/5>.
5. Ali Fehmi Karamanlioğlu. Nehcü'l-feradisın dil hususiyetleri I. <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/190871/makaleler/16/1/arastirmax-nehcul-feradisın-dil-hususiyetleri-i.pdf>.
6. Zeynep Korkmaz Armağanı. Nehcü'l-Feradis Uzerine. Ankara, 2004.
7. <https://t.me/YeniCamiLibrary>.
8. <https://muhur.yek.gov.tr/Ilovalar>

1-ilova:

2-ilova:

¹⁵ Zeynep Korkmaz Armağanı. Nehcü'l-Feradis Uzerine. Ankara, 2004. 314 s.